

Kamila Filipczyk

<https://orcid.org/0000-0002-6688-4860>

Instytut Rusycystyki i Studiów Wschodnich

Uniwersytet Gdański

Oblicza czeczeńskiego gazawatu: imam Szamil i Bajsangur Bienojewski w utworach współczesnych bardów czeczeńskich

Zarys treści: Imam Szamil to przywódca powstania północnokaukaskich górali przeciw Imperium Rosyjskiemu w XIX w. Bajsangur Bienojewski to z kolei miuryd i naib imama, jeden z najdzielniejszych powstańców. Obie postaci są zaliczane do panteonu czeczeńskich bohaterów narodowych, stanowiąc symbol gazawatu – świętej wojny o charakterze narodowyzwoleńcym. We współczesnej czeczeńskiej pieśni patriotycznej szczególnie miejsce zajmuje ostatni akt powstania Szamila: oblężenie Gunibu. Zostało ono uwiecznione w utworach Imama Alimsułtanowa (1957–1996) oraz Timura Mucurajewa (ur. 1976). Kompozycje czeczeńskich bardów prezentują symboliczny obraz konfrontacji dwóch różnych wizji honoru, męstwa, służby i samopoświęcenia.

Outline of content: Imam Shamil was the leader of the anti-Russian uprising in the North Caucasus in the 19th century. His murid and naib Baysangur Benoevsky was one of the bravest fighters. Both Shamil and Baysangur have a place in the Chechen pantheon of national heroes; they are symbols of *gazavat* – the sacred liberating war in the Caucasus. In contemporary Chechen patriotic songs the most important stage of Shamil's uprising is the siege of Gunib – the last stand against Russia. It was an inspiration for two famous Chechen bards: Imam Alimsultanov (1957–1996) and Timur Mutsuraev (born 1976). The songs about Gunib give a symbolic picture of two different attitudes towards honour, bravery, duty and self-sacrifice represented by characters of Shamil and Baysangur.

Słowa kluczowe: powstanie Szamila, Imam Alimsułtanow, Timur Mucurajew, walka narodowyzwoleńcza, Czeczenia, Gunib, etos rycerski, święta wojna, patriotyzm

Keywords: Shamil's uprising, Imam Alimsultanov, Timur Mutsuraev, war of national liberation, Chechnya, Gunib, chivalric ethos, sacred war, patriotism

Motyw walki narodowowyzwoleńczej¹ jest jednym z dominujących motywów czeczeńskiej pieśni, jak również ważnym elementem tożsamości i specyfiki narodowej oraz pamięci historycznej Czeczenów². Konieczność odpierania najazdów, organizacji powstań i zrywów stanowi stały motyw czeczeńskiej historii – od czasów najdawniejszych (podboje Złotej Ordy, kampania Timura Chromego), po nowożytne i współczesne. Transgraniczne położenie Kaukazu Północnego, który od starożytności jest obszarem ścierania się kultur, cywilizacji i imperiów, sprawiło, że ziemie Czeczenów niemal nieprzerwanie stanowiły teatr działań wojennych, a okresy stabilizacji i pokoju należały do rzadkości i trwały stosunkowo krótko³. Począwszy

¹ Określenie „narodowowyzwoleńczy” stosuję w znaczeniu szerokim, odnoszącym się do walki przeciwko obcej dominacji, o wyzwolenie, o ojczyznę – niekoniecznie mającej w sobie pierwiastek *stricte* „narodowościowy”; opisując Czeczenów oraz ich kulturę i historię, używam również określeń „naród” i „narodowy”. W terminologii dotyczącej Czeczenów i ludów Kaukazu Północnego oraz ich historii zauważalna jest pewna swoboda: wielu przywoływanych w niniejszym artykule uczonych definiuje Czeczenów nie jako naród, ale grupę etniczną – mimo to, w odniesieniu np. do kultury czy aktów zbrojnego oporu, używa określenia „narodowy” lub „narodowowyzwoleńczy”. Inni stosują terminy „grupa etniczna” i „naród” zamiennie (np. Stanisław Ciesielski). Określenia „narody” (odnośnie do ludności północnokaukaskiej) oraz „narodowowyzwoleńczy” (odnośnie do wojny kaukaskiej) pojawiają się również u Andrzeja Furiera, choć zwraca on uwagę na pewien „bałagan terminologiczny” w polskich pracach kaukazoznawczych i za właściwsze uznaje określenie „grupa etniczna”, *idem, Polskie ślady w czeczeńskiej historii*, „Przegląd Polonijny” 21 (1995), z. 3 (77), s. 17, 19; *idem, Kaukaz Północny – spojrzenie z Polski*, w: *Czeczenia – Rosja. Mity i rzeczywistość*, red. J. Brodowski, M. Smoleń, Kraków 2006, s. 96. Ali Askerov pisze o trzech komponentach czeczeńskiej tożsamości: tożsamości narodowej, etnicznej i religijnej, *idem, Chechens: from Past to Future: Healing the Wounds*, Saarbrücken 2011, s. 223–228. Zbigniew Brzeziński we wstępie do książki Ilyasa Akhmadova i Miriam Lanskoj określa Czeczenów jako „mały naród” („small nation”), Z. Brzeziński, *Foreword*, w: I. Akhmadov, M. Lanskoj, *The Chechen Struggle. Independence Won and Lost*, New York 2010, s. XI. Jak zauważa Wawrzyniec Konarski: „Praktycznie nie uda się zliczyć autorskich prób definiowania pojęcia narodu i jego typologizacji. Są one bardziej lub mniej precyzyjne, ze zrozumiałych względów odzwierciedlają społeczno-kulturowe doświadczenia ich twórców, sięgając też do swoistej metaforyki, a niekiedy przybierając nawet postać intelektualnej prowokacji”, *idem, Naród, mniejszość, nacjonalizm, religia – przyczynek do dyskursu o pojęciach i powiązaniach między nimi*, „Forum Politologiczne” 5 (2007), s. 17–18. W *stricte* kaukaskim kontekście podobną myśl wygłasza również Maciej Ząbek, pisząc o granicach terminów „etnos” i „naród”: „zawsze znajdzie się jakiś casus, który, choć teoretycznie powinien pod daną definicję podpadać, to faktycznie pod nią nie podpada i *vice versa*”, *idem, Wstęp. Problemy tożsamościowe regionu Kaukazu*, w: *Dylematy kaukaskie. Problemy narodowościowe i migracyjne*, red. *idem*, Warszawa 2010, s. 23.

² Zob. M. Gammer, *Nationalism and History: Rewriting the Chechen National Past*, w: *Secession, History and the Social Sciences*, ed. by B. Coppeters, M. Huyseune, Brussels 2002, s. 117–140; K.S. Layton, *Chechens. Culture and Society*, New York 2014, s. 36–38, 39–41, 54–55, 67–68; A. Askerov, *Chechens: from Past to Future...*, s. 207–209, 222–224; A. Jaimoukha, *The Chechens. A Handbook*, London – New York 2005, s. 144.

³ Zob. I. Adger-Adajew, *Kamienie mówią. Dzieje i kultura Czeczenów*, Warszawa 2005, s. 141–142; M. Falkowski, *Najważniejsze problemy i konflikty współczesnego Kaukazu*, w: *Dylematy kaukaskie...*, s. 43–44; E. Souleimanov, *An Endless War: The Russian-Chechen Conflict in Perspective*, Frankfurt am Main 2007, s. 17–18; A. Askerov, *Chechens: from Past to Future...*, s. 25; A. Furier, *Polskie ślady...*, s. 21; *idem, Kaukaz Północny...*, s. 95–96.

od wieku XVIII, głównym przeciwnikiem Czechenów jest Rosja. Przyczyn rosyjskiego „Drang nach Süden”⁴ było wiele – z pewnością Kaukaz Północny był ważnym rejonem w rywalizacji z Persją oraz Imperium Osmańskim. Opanowanie tych ziem było ponadto kluczowe, by utrzymać zwierzchność i sprawować faktyczną władzę na Kaukazie Południowym, który Rosja podporządkowała, w dużej mierze stosując taktykę „pozyskiwania do współpracy z caratem miejscowych elit i za ich pośrednictwem rozciągania swych wpływów i panowania”⁵. W przypadku niektórych ludów północnokaukaskich, w tym egalitarnego społeczeństwa czezeńskiego, w którym nie było „elity politycznej”, metoda ta okazała się zupełnie nieefektywna, toteż starano się je podporządkować nie za pomocą *soft power*, ale głównie „ogniem i mieczem”⁶.

Do pierwszego bezpośredniego starcia militarnego między Rosjanami i Czechenami doszło w 1722 r. podczas kampanii Piotra I przeciwko Persji – wojska rosyjskie zostały rozbite pod Endirejem⁷. W dobie antyrosyjskiego powstania, które wybuchło w Czechenii w 1795 r. pod przywództwem szejka Mansura, walka z obcym agresorem zaczęła być określana mianem gazawatu⁸. Oznaczał on wojnę o charakterze narodowyzwoleńczym, szlachetną, sprawiedliwą, a przy tym wojnę świętą⁹. Miało to związek z upowszechnieniem się wśród ludności czezeńskiej islamu, na co niemały wpływ miał właśnie szejek Mansur oraz ruch suficki nakszbandijja, który postulował odrzucenie nieislamskich naleciałości i wyzwolenie

⁴ W tłumaczeniu dosłownym: „parcie na południe”. Termin używany przez Moshe Gammera odnośnie do rosyjskiej ekspansji na Kaukaz, zob. *idem*, *The Lone Wolf and the Bear. Three Centuries of Chechen Defiance of Russian Rule*, London 2006, s. 8.

⁵ S. Ciesielski, *Rosja – Czezenia. Dwa stulecia konfliktu*, Wrocław 2003, <http://www.sciesielski.republika.pl/czezenia/pierstar.html> (dostęp: 01.03.2018).

⁶ Zob. np. o masakrze na Nogajach w 1783 r., M. Gammer, *The Lone Wolf and the Bear...*, s. 14–15.

⁷ *Ibidem*, s. 10; J.F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, New York – Bombay – Calcutta 1908, s. 25; M. Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar. Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, London 1994, s. 2.

⁸ J.F. Baddeley, *op. cit.*, s. 47, 49. Określenia „pierwszy gazawat” odnośnie do powstania Mansura używają m.in. M. Gammer, A. Askerov i E. Souleimanov. O powstaniu, oraz jego znaczeniu jako „pierwszego gazawatu”, zob. M. Gammer, *The Lone Wolf and the Bear...*, s. 17–29. Po upadku zrywu szejka Mansur został uwięziony w Twierdzy Szlisselburskiej, gdzie zmarł. Mansur jest uznawany przez Czechenów za „prekursora i ojca-założyciela [...] głównych idei [Czezeńskiego] Ruchu Narodowyzwoleńczego”, cyt. za: *ibidem*, s. 27, tłum. własne K.F.

⁹ Zdaniem sowieckiego czezeńskiego uczonego Andarbeka Dudajewicza Jandarowa gazawat jest odrębnym od dżihadu rodzajem świętej wojny: jest wojną obronną, gdy dżihad to wojna o charakterze ekspansywnym, cyt. za: R. Gould, *Transgressive Sanctity: The Abrek in Chechen Culture*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History” 8 (2007), no. 2, s. 298–299, tłum. własne K.F. Współcześnie granice semantyczne obu pojęć są rozmyte, a Czecheni mają problem ze zdefiniowaniem różnic między nimi: „Zapytani o różnice między dżihadem a gazawatem, ogólnie nie wiedzą, co odpowiedzieć, choć ostatecznie wskazują, że w gazawacie chodzi o obronę ojczyzny, a dżihad wiąże się z celami poza ojczyzną, z poszerzeniem wspólnoty islamskiej poprzez świętą wojnę”, *ibidem*, s. 299, tłum. własne K.F.

spod obcych wpływów¹⁰. Taki charakter islamu czeczeńskiego sprawiał, że religia stanowiła doskonałą (choć nie jedyną) bazę ideologiczną dla walki narodowyzwoleńczej w dobie wojny kaukaskiej (1817–1864)¹¹. Wojna Rosji z autochtonicznymi ludami Kaukazu Północnego, przeciwstawiającymi się rosyjskiej ekspansji w tym regionie, była jednym z najkrwawszych konfliktów tego czasu, a stosowane metody – wyjątkowo brutalne. Symbolem bezwzględnej przemocy stał się generał Aleksiej Pietrowicz Jermołow, który pacyfikował całe wioski, nie oszczędzając kobiet i dzieci¹² i po dziś dzień uważany jest przez niektórych Czeczenów za największego wroga w historii¹³.

Jednym z najważniejszych aktów oporu Czeczenów (czy szerzej: północnokaukaskich górali, m.in. licznych grup etnicznych Dagestanu) w dobie wojny kaukaskiej było powstanie pod wodzą Awara imama Szamila (1797–1871), które trwało niemal trzydzieści lat (1834–1859)¹⁴. Szamilowi udało się nie tylko poderwać do walki różne, często rywalizujące bądź wrogie wobec siebie ludy, i skutecznie walczyć z Rosjanami, zadając im wiele porażek¹⁵, ale również stworzyć na pewien czas niezależne od Rosji państwo teokratyczne, z własną władzą wykonawczą i sędowniczą. Tym samym zapoczątkował ideę, która jest żywa do dzisiaj – jednolitego islamskiego państwa na Kaukazie Północnym.

Mimo ostatecznej klęski, jaką zakończyło się powstanie, Szamil zaliczany jest przez Czeczenów (i inne ludy Północnego Kaukazu) do panteonu bohaterów narodowych, stanowiąc symbol gazawatu oraz wzór „*odwagi, siły i poświęcenia* – norm, które są wpisane w *najlepszy* model zachowania i charakteru Czeczenów”¹⁶. Drugą postacią tego okresu darzoną przez Czeczenów równie wielką estymą jest Bajsangur Bienojewski (1794–1861) – miuryd (czyli duchowy uczeń) imama Szamila oraz jego naib – „naczelnik” administracyjno-wojskowy. Bajsangur jest uważany za jednego z najdzielniejszych powstańców, stanowiąc ideał „dziewiętnastowiecznego mudżahedina”. Tradycja głosi, że w bojach stracił oko, rękę oraz nogę, i choć

¹⁰ W islamie sufickim silny nacisk kładzie się na mistycyzm, ascezę oraz samodoskonalenie jednostki w ramach bractw (tarikatów), w których uczeń (miuryd) podlega mistrzowi. Nakszbandijja jest jednym z wielu tarikatów islamu sufickiego; każdy z nich proponuje własną ścieżkę rozwoju duchowego. Zob. E. Souleimanov, *An Endless War...*, s. 53–55.

¹¹ *Ibidem; idem, Imam Shamil, Islam and the Chechens: Historical Considerations in Regional Perspective*, „Русский Восток” (2006), nr 2, <http://www.russkiivopros.com/?pag=one&id=30&kat=5&csl=11> (dostęp: 01.08.2018); B. Cywiński, *Szańce kultur. Szkice z dziejów narodów Europy Wschodniej*, Warszawa 2013, s. 465–466.

¹² Zob. M. Gammer, *The Lone Wolf and the Bear...*, s. 31–39.

¹³ A. Askerov, *Chechens: from Past to Future...*, s. 201–202.

¹⁴ Przed Szamilem liderami oporu wobec Rosjan byli kolejno imamowie: Gazi Muhammad oraz Gamzat-bek, zob. S. Ciesielski, <http://www.ciesielski.edu.pl/czeczzenia/imam.html> (dostęp: 01.03.2018).

¹⁵ Zob. opis „sucharowej ekspedycji”, I. Adger-Adajew, *op. cit.*, s. 227–232.

¹⁶ K.S. Layton, *op. cit.*, s. 40, tłum. własne K.F. Kursywą autorka oznacza w swojej publikacji cytaty z rozmów odbytych z Czeczenami, przy czym jedna cytowana opinia/fraza/wyrażenie zawsze została wypowiedziana przez więcej niż jedną osobę.

musiał walczyć przywiązany do konia, na polu bitwy nie miał sobie równych, charakteryzując się wielką odwagą i skutecznością. Dla współczesnych Czezeńów Bajsangur to „modelowy symbol fizycznego potencjału Czezeńów oraz symbol niezgody na złożenie broni”¹⁷.

Pamięć o obu bohaterach dziewiętnastowiecznego powstania przeżyła swoisty renesans w wieku XX, w dobie tzw. I wojny czezeńskiej. W 1991 r. Czeczenia ogłosiła niepodległość. Trzy lata później, pod pretekstem „przywrócenia konstytucyjnego porządku”¹⁸ w „zbuntowanej” republice, do kraju wtargnęły wojska rosyjskie. Ofensywa, która miała być w założeniach kremlofskich architektów „маленькой победоносной войной”, czyli „małą zwycięską wojną”, przerodziła się w trwający blisko dwa lata krwawy konflikt. Mimo dysponowania wielokrotnie większymi siłami i znacząco lepszym uzbrojeniem Rosja doznała wielu porażek – Czeczeni zaś udowodnili, że choć stosunkowo nieliczni i słabo uzbrojeni, ale zdeterminowani i o wysokim morale, są w stanie zmierzyć się z imperium. O przebiegu i finale tzw. I wojny czezeńskiej przesądziły również inne czynniki: nieudolność rosyjskiego dowództwa wojskowego oraz nieustanna walka różnych sił i opcji na politycznej scenie Rosji, z których każda próbowała wykorzystać konflikt w celu zbiccia politycznego kapitału i zyskania wpływów¹⁹. Wojna zakończyła się podpisaniem tzw. porozumień w Chasawjurtcie w 1996 r. Status Czeczenii oraz jej relacje z Federacją Rosyjską miały zostać ostatecznie określone w ramach dwustronnych konsultacji do 2001 r. Jak zauważa Stanisław Ciesielski, „Federacja Rosyjska uznawała faktycznie Republikę Czezeńską za podmiot prawa międzynarodowego”, choć bynajmniej nie oznaczało to „bezwzględne zaakceptowanie jej suwerenności państwowej”²⁰.

Dramatycznym wydarzeniem politycznym towarzyszyło nadzwyczajne ożywienie czezeńskiej sceny muzycznej, której przedstawiciele przywoływali pamięć o dawnych bohaterach w pieśniach patriotycznych, nie tylko gloryfikując ich postaci, ale również snując refleksję nad postawami i wyborami. Szczególnym uznaniem oraz popularnością cieszyło się w tych latach dwóch bardów: Imam

¹⁷ L. Usmanov, cyt. za: M. Gammer, *The Lone Wolf and the Bear...*, s. 70, tłum. własne K.F.

¹⁸ Ros. „восстановление конституционного порядка”. Określenie zostało użyte przez prezydenta Borysa Jelcyna w komunikacie o rozpoczęciu operacji wojskowej w Czeczenii, zob. Б. Ельцин, *Обращение Президента РФ к гражданам России от 11 декабря 1994 года*, Система ГАРАНТ, <http://base.garant.ru/6300117/#ixzz519tFsYqc> (dostęp: 01.03.2018).

¹⁹ S. Ciesielski, <http://www.sciesielski.republika.pl/czeczenia/1woj.html> (dostęp: 01.03.2018).

²⁰ *Ibidem*. Zgodnie ze stanowiskiem rządu na uchodźctwie Czezeńskiej Republiki Iczkeria porozumienia z Chasawjurtu to ostatni chronologicznie akt prawny regulujący stosunki czezeńsko-rosyjskie i status Czeczenii; aktualny status kraju (w składzie Federacji Rosyjskiej) jest z punktu widzenia przepisów i postanowień z Chasawjurtu nielegalny – podkreślano to podczas międzynarodowej konferencji w Brukseli, która odbyła się w maju 2017 r., zob. М. Биалов, *Европейская Ичкерия, „Кавказ. Реалии”* 16.05.2017, <https://www.kavkazr.com/a/evropeyskaya-itchkeria-/28490799.html> (dostęp: 01.03.2018). Całość konferencji można obejrzeć na Facebooku portalu „Кавказ. Реалии”.

Alimsułtanow, artysta z dziesięcioletnim już na tamten moment dorobkiem, oraz debiutujący w warunkach wojennych Timur Mucurajew²¹.

Imam Alimsułtanow urodził się w 1957 r. w Kirgizji, dokąd jego rodzina została zesłana w ramach stalinowskich deportacji, które objęły cały naród czeczeński. Komponować zaczął w latach osiemdziesiątych, ale największą popularność zdobył w dobie I wojny czeczeńskiej. Podczas tras koncertowych zbierał środki dla rannych w działaniach wojennych²². Reportażysta Wojciech Jagielski w następujący sposób opisuje fenomen artysty:

Kochano go, bo spędził z partyzantami całą wojnę, dwa lata w górach, lasach, okopach i na tułaczce. Czeczeńscy wojownicy strzegli go jak najdroższego skarbu, najważniejszego przywódcy. Nieraz ich błagał, by dali mu karabin i pozwolili walczyć. Odmawiali i tłumaczyli, że swoją gitarą i pieśniami bardziej przysłuży się zwycięstwu niż stu uzbrojonych po zęby dzygitów²³.

W 1996 r. Alimsułtanow został zamordowany przez nieznaną sprawców w Odessie, gdzie pracował nad kolejnym albumem²⁴. Okoliczności zbrodni są niejasne²⁵.

Timur Mucurajew jest przedstawicielem kolejnego pokolenia po Alimsułtanowie: urodził się w 1976 r. w Groznm, a zatem w momencie wybuchu I wojny czeczeńskiej miał 18 lat. Podobnie jak wielu jego rodaków, aktywnie włączył się w obronę kraju. Był uczestnikiem lub świadkiem głównego nurtu wydarzeń, służąc w oddziałach słynnych czeczeńskich dowódców: Szamila Basajewa i Chamzata Gielajewa. Podczas wojny zaczął komponować utwory, które można uznać za liryczno-muzyczną kronikę zmagania „małego narodu” z „imperium-katem”, jak określa Rosję w jednej z kompozycji Mucurajew. Młody pieśniarz w krótkim czasie zyskał ogromną popularność, co ciekawe – po obu stronach czeczeńsko-rosyjskiego konfliktu. Jej apogeum można wyznaczyć na początek tzw. II wojny czeczeńskiej. Wówczas w Czeczenii słuchali go nawet rosyjscy żołnierze:

²¹ Bardowie nie byli do tej pory przedmiotem szczegółowych badań naukowych – stąd konieczność korzystania z artykułów i doniesień prasowych. Większą wartość mają reportaże oraz wywiady, których udzieliłi artyści – choć w tych przypadkach również zalecana jest ostrożność. Problemy te szerzej wyjaśniam we wstępnej części artykułu poświęconego sylwetce Mucurajewa oraz głównym nurtom jego twórczości: K. Pączek, „Wolność albo śmierć” – *prolegomena do badań nad twórczością czeczeńskiego barda Timura Mucurajewa*, „Przegląd Rusycystyczny” (2017), nr 1, s. 67–85.

²² *Alimsultanov Imam*, w: A. Askerov, *Historical Dictionary of the Chechen Conflict*, Lanham 2015, s. 38–39.

²³ W. Jagielski, *Wieże z kamienia*, Warszawa 2010, s. 128.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Alimsultanov Imam*, w: A. Askerov, *Historical Dictionary...*, s. 38–39. Niektórzy reportażyści sugerują, że zabójstwo zostało dokonane na zlecenie rosyjskich mocodawców, którzy chcieli uciszyć barda niepokornej Czeczenii, M. Mamoń, *Wojna braci. Bojownicy, dżihadyści, kidnaperzy*, Kraków 2017, s. 416; K. Kurczab-Redlich, *Głową o mur Kremla*, Warszawa 2007, s. 220.

W rozbitych pociskami podwórkach śpiewają Mucurajewa, najsłynniejszego i najbardziej wyrazistego wykonawcę nowej czecheńskiej piosenki. Słuchają go nastolatki i studenci, robotnicy i nauczyciele, funkcjonariusze milicji i miejscowi urzędnicy. Mniej więcej rok temu dowództwo federalne zaniepokojone popularnością nagrań Mucurajewa wśród rosyjskich żołnierzy zakazało ich rozpowszechniania. [...] Formalnie Mucurajew zakazany jest i teraz, ale w rzeczywistości zakaz ten pozostaje fikcją — niemądre jest zakazywać piosenek, których słucha tu każdy²⁶.

Choć Mucurajew porzucił działalność artystyczną (przynajmniej oficjalnie), jego utwory w dalszym ciągu cieszą się popularnością (zwłaszcza wśród zwolenników niepodległej Czechenii), a on sam – mimo pewnych kontrowersji związanych z powrotem do Czechenii – ma wielu fanów²⁷. W Rosji muszą się oni jednak liczyć z odpowiedzialnością karną, np. za rozpowszechnianie pieśni artysty w mediach społecznościowych²⁸. Znacząca liczba kompozycji Mucurajewa została uznana za ekstremistyczną i jest oficjalnie zakazana.

W twórczości Alimsułtanowa i Mucurajewa można wyodrębnić kilka nurtów i dominant tematycznych (u Mucurajewa np. silnie obecne są wątki religijne), ale bez wątpienia artystów tych można określić przede wszystkim jako twórców pieśni patriotycznych, swoistych nowoczesnych kontynuatorów tradycji *illi* – czecheńskiej epiki heroicznej sięgającej XVI w., której głównym tematem jest walka o wolność²⁹. Wśród pieśni bardów nie mogło zabraknąć utworów, w których opiewani są bohaterowie zrywów XVIII i XIX w. Szczególne miejsce zajmuje powstanie imama Szamila oraz jego ostatni akt – upadek górskiej twierdzy Gunib. Oblężeniu twierdzy i konfliktowi, który miał się wówczas rozegrać między immem Szamilem a Bajsangurem Bienojewskim, poświęcone są dwa utwory o tym samym tytule: *Gunib* Alimsułtanowa (1995) oraz *Gunib* Mucurajewa (1998)³⁰ – ten drugi uznany przez rosyjskie władze za ekstremistyczny i zakazany³¹. Mimo

²⁶ A. Manczuk, cyt. za: K. Pączek, *op. cit.*, s. 72.

²⁷ Zob. *ibidem*, s. 67–85.

²⁸ Opinii publicznej znanych jest co najmniej kilkanaście takich przypadków. W czerwcu 2017 r. mieszkaniac Soczi trafił na siedem dni do aresztu za opublikowanie w mediach społecznościowych dwóch wideoklipów Mucurajewa. Prokuratura uznała, że utwory służą „podsycaniu wrogości między narodami i propagują separatyzm oraz ekstremizm” (tłum. własne K.F.), zob. *Житель Сочи арестован за публикацию песен Тимура Муцураева*, „Кавказ. Реалии” 19.06.2017, <https://www.kavkazr.com/a/28625709.html> (dostęp: 01.03.2018).

²⁹ Zob. L. Piyasov, *The Diversity of the Chechen Culture*, Moscow 2009, s. 49; A. Jaimoukha, *op. cit.*, s. 184; I. Adger-Adajew, *op. cit.*, s. 235.

³⁰ И. Алмисултанов, *Гуниб*, <https://www.youtube.com/watch?v=Bk-34jhBDZY> (dostęp: 01.03.2018); Т. Муцураев, *Гуниб*, https://www.youtube.com/watch?v=t_wo02ZbvJI (dostęp: 01.03.2018). Datowanie utworów jest niepewne ze względu na „samizdacki” charakter twórczości bardów oraz na okoliczności, w jakich tworzyli. Podaję je za najpełniejszymi kompilacjami utworów Alimsułtanowa i Mucurajewa, jakie udało mi się odnaleźć w Internecie.

³¹ Zob. poz. 691, w: *Федеральный список экстремистских материалов*, <https://minjust.ru/ru/extremist-materials> (dostęp: 01.03.2018).

pewnych różnic obie kompozycje prezentują komplementarną wizję wydarzeń, które według czeczeńskiej tradycji miały miejsce podczas oblężenia.

Oba *Guniby* to symboliczny obraz konfrontacji dwóch, pozornie odległych od siebie postaw – Szamila i Bajsangura. Zarówno Alimsułtanow, jak i Mucurajew skupili się na dramatycznym momencie, w którym Szamil decyduje, by podać powstanie i zostać rosyjskim jeńcem. Decyzja ta spotyka się z gwałtownym sprzeciwem Bajsangura, który uważa, że należy walczyć do końca – jego postawa to kwintesencja czeczeńskiej zasady „maršo ya jozalla” („wolność albo śmierć”). Alimsułtanow w krótkim komentarzu poprzedzającym pieśń w następujący sposób wprowadza słuchacza w opisywane przez siebie wypadki:

В 1859 г. последняя цитадель Шамиля, крепость Гуниб, был окружен [tak w nagraniu – K.F.] тройным кольцом царских войск. Вследствие чего Шамиль сдался в плен, после двадцатипятилетней борьбы. Не смирившись с этим, мюрид Шамиля, чеченец Байсангур Беноевский, с сотней смельчаков рвался через три кольца и еще в течение года воевал с угнетателями³².

(*Gunib*, Alimsułtanow)

W kwestii motywacji obu postaci znaczącą rolę ma forma i struktura utworów. W *Gunibie* Alimsułtanowa większość tekstu to pierwszoosobowe wypowiedzi Bajsangura, utwór jest przez nie zdominowany, a zatem wydarzenia w *Gunibie* oglądamy przede wszystkim jego oczyma. Narratorowi przynależy kilka wersów, a wypowiedzi Szamila jest niewiele. Są one jednak wplecione między wypowiedzi Bajsangura, co sprawia, że całość ma charakter dynamicznego dialogu, i podkreśla temperaturę konfliktu między bohaterami. Inaczej jest u Mucurajewa: mimo że wypowiedzi Szamila i Bajsangura dominują, *Gunib* młodszego barda to wyraźnie opowieść snuta przez narratora, który w pewien sposób „udziela głosu” jednej lub drugiej stronie. Wypowiedzi Szamila i Bajsangura funkcjonują jako dwa odrębne manifesty.

Pieśń Alimsułtanowa rozpoczyna dłuższa wypowiedź Bajsangura. Pozornie jest ona skierowana do Szamila, by ten, jako wódz naczelny, poprowadził wszystkich do ataku. W istocie ma jednak charakter płomiennej odezwy do zgromadzonych w *Gunibie* powstańców:

³² „W 1859 r. ostatnia cytadela Szamila, twierdza *Gunib*, znalazła się w potrójnym okrążeniu carskich wojsk. W rezultacie Szamil oddał się w niewolę, po 25 latach walki. Nie mógł się z tym pogodzić miurdy Szamila, Czeczen, Bajsangur Bienojewski, który z setką śmiałków przedarł się przez trzy pierścienie okrążenia, by jeszcze przez rok walczyć z ciemieżcami”. Niniejszy fragment, jak również wszystkie kolejne – w przekładzie filologicznym mojego autorstwa. Oba utwory są napisane w języku rosyjskim. Gwoli ścisłości należy dodać, że konfrontacja Bajsangura z Szamilem w *Gunibie*, jak i jego stracony rajd nie mają potwierdzenia w źródłach, choć Bajsangur istotnie kontynuował walkę po upadku twierdzy – aż do 1861 r., kiedy to został stracony przez Rosjan, zob. *Baysangur*, w: A. Askerov, *Historical Dictionary...*, s. 64; M. Gammer, *The Lone Wolf and the Bear...*, s. 69–70; A. Askerov, *Chechens: from Past to Future...*, s. 33. Z czterystu miurów towarzyszących Szamilowi w *Gunibie* przeżyło około pięćdziesięciu, J.F. Baddeley, *op. cit.*, s. 482.

[...] „Имам!
Мы вырвемся отсюда, либо
Умрём, как подобает нам.

Наш дух, не уступавший силе,
Привык в бою свободу брать,
И жить враги нас не учили,
И не научат воевать.

Тропа судьбы для нас всё уже,
Уходит в ночь из света дня.
Мюриды, слышите? Потуже
К коню привяжете меня!

Позорной смерти трус достоин –
Ему не видеть райских врат!
Пока скакун мой жив – я воин.
Шамиль, веди на газават!

Для нас марчу ещё не шиты!
Пробьёмся сквозь гяуров тьму,
Ещё полтысяча джигитов
Послушны слову твоему!”
(Гуниб, Алимсултанов)

[...] „Imamie!
Wyrwiemy się stąd, albo
Umrzemy tak, jak nam przystoi.

Nasz duch nie ustępował przed siłą,
Przywykł w boju wolność brać,
I żyć nas wrogowie nie uczyli,
I nie nauczą [nas] wojować.

Ścieżka naszego losu jest coraz węższa,
Odhodzi w noc od światła dnia.
Miurydzi, słyszycie? Mocniej
Przywiążcie mnie do konia!

Haniebnej śmierci tchórz jest godny –
On nie zobaczy rajskich wrót!
Dopóki rumak mój jest żywy – jestem wojownikiem.
Szamilu, prowadź na gazawat!

Całunów dla nas jeszcze nie uszyto!
Przedrzemy się przez gjaurów ciemność,
[W końcu] jeszcze pół tysiąca dżygitów
Jest posłusznych słowu twemu!”
(Gunib, Alimsułtanow)

Bajsangur wzywa do wydania Rosjanom ostatecznej bitwy, choć jest świadomy nikłych szans powodzenia. Nie przekreśla ich jednak całkowicie, być może uważając, że już wcześniej dokonywał czynów pozornie niemożliwych. Sam jest przecież uosobieniem niemożliwego: doskonałym wojownikiem mimo fizycznego kalectwa. Z jego wypowiedzi jasno wynika, że stawką nie jest zwycięstwo, ale zachowanie honoru poprzez kontynuowanie walki („umrzemy tak, jak nam przystoi”). Straceńczej odwadze towarzyszy absolutne przekonanie o słuszności sprawy. Naib odwołuje się także do porządku rzeczy ostatecznych: tchórzostwo jest według niego grzechem, który uniemożliwia wstęp do raju, śmierć w walce daje natomiast do niego przepustkę.

Szamil jest jednak głuchy na te apele. „Pochmurny i milczący” („он что-то молчалив и хмур”), ze wzrokiem utkwionym w ziemię, krótko mówi swojemu naibowi: „Dziś jasny miecz islamu / Do pochwy schowałem, Bajsangurze” („Сегодня светлый меч ислама / В ножны вложил я, Байсангур”).

Wstępną fazę konfliktu między oboma bohaterami inaczej – szczególnie pod względem formalnym – przedstawił Mucurajew. Młodszy bard więcej miejsca poświęcił obrazowi fatalnej i pozbawionej wszelkiej nadziei sytuacji w górskiej twierdzy. Opis sytuacji powstańców zbudowany jest w dużej mierze za pomocą charakterystyki złowieszczej scenarii z naciskiem na obecność/nieobecność światła i dźwięku:

Спустилась тьма, безмолвие в горах,
 Молчание грозно предвещает бой,
 Последний стан и нет пути назад,
 Гуниб в кольце, он обречен судьбой.
 В осаде крепость, горький путь войны,
 Последний стан мятежного Имама,
 Пятьсот мюридов в нем обречены,
 На стыке гор Чечни и Дагестана.

(Гуниб, Муцураев)

Zapadła ciemność, bezgłos w górach,
 Milczenie groźnie zwiastuje bój,
 Ostatni szaniec i nie ma drogi odwrotu,
 Gunib w okrążeniu, skazany przez los.
 W oblężeniu twierdza, gorzkie koleje wojny,
 Ostatni szaniec buntowniczego imama,
 Pięciuset miurydów w nim zgubionych,
 Na styku gór Czechenii i Dagestanu.

(Gunib, Mucurajew)

Następnie Mucurajew – inaczej niż Alimsułtanow – oddaje głos Szamilowi, który, zwoławszy po raz ostatni „radę swoich naibów” („совет своих наибов”), obwieszcza decyzję o poddaniu twierdzy i oddaniu się w rosyjską niewolę. Jest to jednoznaczne z upadkiem powstania. Ogłaszając decyzję, Szamil szczegółowo tłumaczy swoje motywacje:

„Сыны Кавказа, воины Ислама!
 Сыны суровых непокорных гор!
 Здесь много лет кровоточила рана,
 Таков судьбы жестокий приговор.

Мы бились за свободу столько лет,
 Кавказ в огне, весь пламенем пылает.
 Но этому конца и края нет,
 Хоть гибли мы, как нам и подобает.

В душе у нас не заживают раны,
 Страданий бездна, и в крови земля.
 Хотел понять я смысл этой драмы
 И долго думал, боль в себе тая.

Я понял, что судьба нам не покорна,
 Нам не дано понять свободы вкус.
 Остановиться здесь нам не позорно,
 И пусть победу празднует урус.

Свободу я потомкам завещаю,
 Их не постигнет участь этих стен,
 А я свой путь сегодня завершаю,
 Мною принято решенье сдаться в плен.

Не выносите спешных приговоров,
 Мои наибы, в этот трудный час.
 Теперь, смирившись с горестной судьбою,
 Мои мюриды, я покину вас”.

(Гуниб, Муцураев)

„Synowie Kaukazu, wojownicy islamu!
 Synowie surowych niepokornych gór!
 Tu wiele lat krwawiła rana,
 Takie już okrutne zrzządzenie losu.

Biliśmy się o wolność tyle lat,
 Kaukaz w ogniu, cały goreje płomieniem.
 Lecz nie widać temu końca ani kresu,
 Choć ginęliśmy, jak i nam przystoi.

W naszej duszy rany się nie goją,
 Cierpienia bezmiar, ziemia we krwi cała.
 Chciałem zrozumieć sens tego dramatu
 I długo rozmyślałem, ból w sobie skrywając.

Pojałem, że los nie jest nam posłuszny,
 Nie dane nam poczuć smaku wolności.
 Zatrzymać się dziś nie jest dla nas hańbą,
 I niech zwycięstwo świętuje urus³³.

Wolność potomkom zapisuję,
 Ich nie osiągną losy tych [górkich] ścian,
 A moja droga dzisiaj dobiega końca,
 Zdecydowałem, że oddam się w niewolę.

Nie ferujcie pośpiesznych wyroków,
 Moi naibowie, w tę trudną godzinę.
 Teraz, pogodziwszy się z gorzkim losem,
 Moi miurydzi, ja opuszczę was”.

(Gunib, Mucurajew)

³³ Określenie oznaczające Rosjan pochodzące z języka tatarskiego, zob. Русь, w: М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. 3, Москва 1987, s. 522–523.

Sytuacja Szamila nosi znamiona konfliktu tragicznego. Z jednej strony wysoko ocenia trwającą blisko trzy dekady walkę i podkreśla doskonałość cnót powstańców, którzy dobrze służyli ojczyźnie („synowie Kaukazu”), Bogu („wojownicy islamu”) i ideałom niepokorności, z jakimi utożsamiane są góry („synowie [...] gór”) – inaczej w ogóle nie mogliby być określane tymi mianami. Z drugiej strony, choć Szamil odnosi się z ogromnym szacunkiem do poniesionych strat, ofiara ta przytłacza go swoimi rozmiarami, a szanse przetrzymania szturm i kontynuowania walki ocenia realistycznie jako beznadziejne. Ocenie tej towarzyszy swoisty fatalizm, przekonanie, że właśnie realizują się nieuchronne wyroki losu – Szamil uważa, że cele gazawatu nie mogą zostać na ten moment spełnione, a wolność (czy raczej: walka o wolność) może być co najwyżej udziałem przyszłych pokoleń.

Imam doskonale zdaje sobie sprawę, że jego decyzja wywoła zróżnicowane reakcje i ciężko będzie się z nią pogodzić zwłaszcza zaprawionym w bojach (i gotowym na kolejne) miurydach. Dlatego próbuje uniknąć bycia osądzanym („Nie ferujcie pośpiesznych wyroków”), przekonując jednocześnie, że zaprzestanie walki w obecnej sytuacji nie jest niczym hańbiącym.

Uosobieniem sprzeciwu wobec decyzji Szamila jest Bajsangur (o zachowaniu pozostałych zgromadzonych nie ma w obu utworach mowy). U Alimsułtanowa reakcja naiba jest z początku pełna niedowierzania, a następnie wręcz obcesowa i pozbawiona szacunku należnego przywódcy:

„Что ты сказал? А ну-ка снова,
Коль не ошибся, повтори!”
Шамиль в ответ ему ни слова,
А наиб: „Слышишь? Говори!”

(Гуниб, Алимсултанов)

„Coś ty powiedział? Jeszcze raz,
Jeśli nie przesłyszałem się, powtórz!”
Szamil na to nie rzekł ni słowa,
A naib [mówi]: „Słyszysz? Mów!”

(Gunib, Alimsułtanow)

W odpowiedzi Bajsangurowi Szamil – jak i u Mucurajewa – odżegnuje się od bycia osądzanym. Czyni to jednak o wiele gwałtowniej. Wyjaśniając swoją decyzję, odwołuje się do wyroków losu i boskiej woli, ale próbuje również przemówić Bajsangurowi do rozsądku, wskazując, że dalsza walka nie ma żadnych szans powodzenia i będzie oznaczała kolejne ofiary:

„Вершишь ты надо мною суд?!
Ведь сам ты знаешь – наше дело
Пятьсот мюридов не спасут.

Я просто нужным не считаю
И эти души сжечь в огне.
Сирот уже и так хватает
И в Дагестане, и в Чечне!

На то, наверно, божья воля,
Не спорь со мною – это Рок!”

(Гуниб, Алимсултанов)

„Czy ty sprawujesz nade mną sąd?!
Sam przecież wiesz, że naszej sprawy
Nie ocali pięciuset miurydów.

Nie widzę po prostu potrzeby
I [jeszcze] te dusze spalić w ogniu.
Sierot już i tak nie brakuje
I w Dagestanie, i w Czecceni!

Jest to, zapewne, wola boża,
Nie spieraj się ze mną – to jest Los!”

(Gunib, Alimsułtanow)

Przed omówieniem kolejnej – kulminacyjnej – fazy konfliktu między bohaterami, należy przyrzeć się, jak scenę reakcji Bajsangura na decyzję Szamila przedstawił Mucurajew. Po cytowanej już przeze mnie odezwie do miurydów, w której tłumaczy swoje motywacje, Szamil udaje się samotnie w stronę obozu wroga. Wówczas „nagle Bajsangur we wściekłość wypadł, / Pełen furii naib zawołał do imama” („Байсангур вдруг в бешенстве вскочил, / Наиб Имага в ярости окликнул”). Znamienne, że jest to pierwszy moment, w którym naib pojawia się w utworze (mniej więcej w połowie jego długości) – wcześniej nie jest nawet wzmiankowany. Jego pojawienie się jest jednak bardzo efektowne: otwiera je gwałtowna i emocjonalna przemowa pod adresem Szamila, z której jasno wynika, że Bajsangur uważa decyzję o zakończeniu powstania za niezrozumiałą i niespodziewaną zdradę. Zaprzeszanie walki jest dla niego równoznaczne ze zmarnowaniem i unieważnieniem poniesionych do tej pory ofiar. Z jego gorączkowej przemowy daje się również odczytać wyrzut wynikający z poczucia bycia opuszczonym, czy wręcz osieroconym, przez swojego przywódcę:

„Шамиль, остановись хоть на мгновение,
Ты в плен сдаешься проклятым врагам!
Остановись, ты не найдешь спасенья,
Я не могу понять тебя, Имам.

Мы четверть века за свободу бились
И умирали, не склонив колен.
Мы, смерть презрев, врагу не покорились,
И от тебя не вытерпим измен.

Скажи зачем, скажи, зачем Имам,
Ты вел нас за собой в пучину смерти,
Чтоб здесь ты нас покинул? Не затем
Мы покидали жизни круговерти,
В боях сражались до последних сил,
И твердо шли мы по пути Аллаха.
Святые горы гордо отстоим
Любой ценой и хоть ценою праха”.

(Гуниб, Муцураев)

„Szamilu, zatrzymaj się choć na chwilę,
Przeklętym wrogom w niewolę się oddajesz!
Zatrzymaj się – nie znajdziesz ocalenia,
Ja pojąć nie mogę cię, imamie.

My ćwierć wieku za wolność się biliśmy
I umieraliśmy, nie zginając kolan.
My, śmiercią gardząc, nie ukorzyliśmy się przed
wrogiem,
I nie zniesiemy zdrady z twojej strony.

Powiedz dlaczego, powiedz dlaczego, imamie,
Wiodłeś nas za sobą w otchłanie śmierci,
By teraz opuścić nas? Nie po to
Z życiem się co i raz rozstawaliśmy,
Wojowaliśmy do ostatnich sił,
I twardo podążaliśmy drogą Allaha.
Święte góry dumnie wybronimy
Za wszelką cenę, choćby za cenę prochów”.

(Gunib, Mucurajew)

Analogiczne zarzuty ze strony Bajsangura pojawiają się również w *Gunibie* Alimsułtanowa:

„Нет, я тебя не понимаю...
Мы двадцать пять нелёгких лет
Шли за тобой, не нарушая
Суrowый верности обет!

„Nie, ja ciebie nie rozumiem...
Dwadzieścia pięć niełatwych lat
Szliśmy za tobą, nie naruszając
Surowych ślubów wierności!

И вот, нелепо так, без боя,
Сегодня, в самый трудный час,
Готовых умереть с тобою –
Имам, ты покидаешь нас!

I ot, bez sensu tak, bez boju,
Dziś, w najtrudniejszej godzinie,
Gotowych umrzeć razem z tobą –
Imamie, ty porzucasz nas!

Шамиль, опомнись! Это – слабость.
Готовы к смерти мы. Вели!
Тебя взывает кровь асхабов,
Что в эту землю полегли”.
(Гуниб, Алимсултанов)

Szamilu, opamiętaj się! To słabość.
Jesteśmy gotowi na śmierć. Prowadź!
Wzywa cię krew ashabów³⁴,
Którzy polegli w tej ziemi [spoczywają]”.
(Gunib, Alimsułtanow)

Trzeba zauważyć, że choć Bajsangur kategorycznie nie zgadza się z podjętą przez Szamila decyzją i nie przekonują go jego argumenty, to w pewien sposób je rozumie: zgadza się co do tragicznego położenia Kaukazu Północnego, nie bagatelizuje zniszczeń, ani rozmiaru hekatomb, z jaką wiązał się opór wobec Rosjan. Uważa jednak, że walkę należy kontynuować – również dlatego, by dopełnić zemsty, gdyż rezygnacja z niej, zgodnie z czeczeńską etyką, zazwyczaj wiąże się z utratą czci:

„Чечня в огне, страданий, бед полна.
Уж больно много пролито здесь крови.
Наш первый долг – неверных покарать,
Мы отомстим врагу за слезы вдовьи”.
(Гуниб, Муцураев)

„Czeczenia w ogniu, cierpienia i niedoli pełna,
Wiele, zbyt wiele przelano tutaj krwi.
Nasza pierwsza powinność to niewiernych pokarać,
Zemścimy się na wrogu za łzy wdowie”.
(Gunib, Mucurajew)

Gdy Szamil nie reaguje na te apele, Bajsangur sięga po pistolet i celuje w oddalającego się Szamila, krzycząc do niego:

„И вот настал жестокий смертный час,
Неравный и последний примем бой.
Имам, ты здесь решил покинуть нас,
Остановись, ты будешь проклят мной.

„I oto nastąpi okrutna przedśmiertna godzina,
Nierówny i ostatni bój przyjmijemy.
Imamie, ty tutaj zdecydowałeś się nas opuścić,
Zatrzymaj się, [bo] cię przeklnę.

Остановись, одумайся, опомнись,
Врагу сдаешься на исходе лет!
Шамиль, взгляни назад, ты не уйдешь:
В руке моей взведенный пистолет”.
(Гуниб, Муцураев)

Zatrzymaj się, zastanów, opamiętaj,
U schyłku życia poddajesz się wrogowi!
Szamilu, obejrzyj się, nie odejdziesz:
W ręce mej mam naładowany pistolet”.
(Gunib, Mucurajew)

Moment, w którym Bajsangur celuje do Szamila, by nie dopuścić do realizacji haniebnej, jego zdaniem, decyzji, jest punktem kulminacyjnym obu utworów. Paradoksalnie jest to również chwila, w której Bajsangur – zarzucający Szamilowi

³⁴ W tym kontekście – polegli w gazawacie Szamila powstańcy. Pierwotne i najogólniejsze znaczenie terminu *ashāb* – towarzyszy proroka Mahometa, osoba mająca z nim jakikolwiek osobisty kontakt, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych Władysława Kopalińskiego*, <http://www.slownik-online.pl/kopalinski/727E2429CAC16045412565CB00518C48.php> (dostęp: 01.03.2018).

zdradę ideałów – sam jest najbliżej hańbiącej zdrady. Hańby nie przyniosłoby mu jednak potencjalne zabójstwo przywódcy, ale raczej sposób, w jaki miałby go dokończyć. Zgodnie z czeczeńskim kodeksem honorowym absolutnie niedopuszczalne jest atakowanie kogokolwiek od tyłu, czy strzelanie w plecy³⁵. Stąd Bajsangur, by nie stracić honoru i czci (utrata ta byłaby równoznaczna ze śmiercią cywilną), woła do Szamila, by się obejrzał. Gdyby to zrobił, naib miałby możliwość zabicia go w sposób niewłaczający kodeksowi honorowemu, a sam Szamil byłby wolny od hańby bycia jeńcem.

Imam zdaje sobie sprawę, że Bajsangur trzyma go na muszce. Wie również, że dopóki się nie odwróci, jest bezpieczny, co oznacza, że zdoła wykonać swoją decyzję o zakończeniu powstania:

Имам не посмотрел в глаза наиба,
На зов не оглянулся он в ответ.
Он знал, чеченцы не стреляют в спину –
Таков был чести воина обет.
(Гуниб, Муцураев)

Imam nie spojrzął w oczy naibowi,
Na wołanie w odpowiedzi się nie obejrzał.
Wiedział, że Czeczeni nie strzelają w plecy –
Taki był kodeks honorowy wojownika.
(Gunib, Mucurajew)

Końcową część obu *Gunibów*, poza lakoniczną wzmianką, że Szamil oddał się w rosyjską niewolę, zajmuje opis straceńczego rajdu Bajsangura, który wraz z wiernym sobie oddziałem przebija się przez potrójny pierścień okrażenia. Z kotła udaje się wyrwać zaledwie trzydziestu dżygitom z Bajsangurem na czele. Oba utwory zamyka krótki opis krajobrazu po bitwie, którego dominantą jest symboliczna czerwona barwa słońca, i bliźniacza konstatacja:

И бой затих, горел закат вдали,
И солнца диск сходил по небосводу.
В Чечню лишь тридцать воинов ушли,
В жестокой схватке, отстояв свободу.
(Гуниб, Муцураев)

I ucichł bój, płonął zachód w dali,
A słońca tarcza chowała się za horyzontem.
Do Czeczenii ledwie trzydziestu wojowników się
przebiło,
W okrutnym boju, ocalili wolność.
(Gunib, Mucurajew)

По склонам гор перед восходом
Плывут багрово облака.
Ну, что же? Плата за свободу
Была от века высока!
(Гуниб, Алимсултанов)

Po grzbietach gór przed wschodem [słońca]
Płyną szkarłatnie obłoki.
No cóż? Cena za wolność
Od wieków była wysoka!
(Gunib, Alimsułtanow)

³⁵ Przypadki wierności tej zasadzie znane były również podczas konfliktów z Rosją na przełomie XX i XXI w., zob. wypowiedź Czeczenki-snajpera o imieniu Albika: „[...] pamiętam jednego. Młody chłopiec, niósł bochenki chleba. Szedł odwrócony tyłem, modliłam się do Allaha, żeby on odwrócił się do mnie twarzą, nam nie wolno strzelać w plecy. I wtedy się odwrócił... Te chlebki poleciały w błoto. Żał go, chłopczyka”, W. Wilk, *Dziennik snajpera*, Ustroń 2014, s. 27–28.

W wizji konfliktu między Szamilem a Bajsangurem żywe są pytania o właściwe pojmowanie honoru, zdrady, służby ojczyźnie i narodowi, jak również o granice poświęcenia. Na pierwszy rzut oka postawy imama i naiba są od siebie odmienne – pierwsza podyktowana jest pragmatyzmem oraz realizmem; druga wydaje się ucieleśnieniem niezłomnego oporu w duchu romantycznym, bez względu na cenę. Konflikt między nimi jest ściśle powiązany z problematyką quonachałły. Quonachałła stanowi jeden z trzech czezeńskich „kodeksów” etycznych, obejmując zasady, którymi powinien się kierować quonach, czyli człowiek szlachetny, rycerz³⁶. By móc się określać quonachem, należy być gotowym do bezwarunkowego i bezgranicznego poświęcenia narodowi i ojczyźnie. Nie ma znaczenia, czy poświęcenie to wiąże się z sukcesami czy z porażkami – sens nadaje mu sama słuszność sprawy. „Szlachetny człowiek nie zastanawia się nad konsekwencjami swoich czynów” – głosi czezeńskie przysłowie i nie jest to bynajmniej pochwała lekkomyślności³⁷. Złożenie broni może natomiast budzić zbyt bliskie asocjacje z klękaniem, które tradycyjnie jest dla Czeżena dopuszczalne tylko w trzech wypadkach: wobec ojczyzny, własnej matki i matki bohatera³⁸.

Dla Bajsangura dochowanie wiary quonachalle oznaczało prowadzenie walki do końca, w myśl wspomnianej już dewizy „wolność albo śmierć”. Bez wątplenia to Bajsangur jest bohaterem, którego łatwiej podziwiać czezeńskim bardom oraz ich słuchaczom. Należy jednak zwrócić uwagę, że w obu *Gunibach* postawa Szamila nie jest piętnowana: określenia oceniające ją jako niegodną pojawiają się jedynie w emocjonalnych wypowiedziach Bajsangura. W wielu innych kompozycjach Alimsułtanowa i Mucurajewa, o Szamilu wspomina się z czcią i szacunkiem, jego miejsce w panteonie bohaterów narodowych jest niezachwiane³⁹.

Nie oznacza to jednak, że współcześnie postawa Szamila nie wzbudza wątpliwości podobnych do tych, które targają Bajsangurem w *Gunibach* Alimsułtanowa i Mucurajewa. Ponownie, są one związane z etyką, idealnym modelem „czezeńskości” – nochczałłą:

Dziś wiele osób w Czeżenii oskarża imama Szamila o poddanie się Rosjanom bez oporu, podkreślając, że kapitulacja nie jest zgodna z czezeńską naturą, a kapitulacja Szamila (który był etnicznym Awarem) oznaczała słabość i zdradę. Inni nie zgadzają się z takim

³⁶ Analogicznie: adamałła to kodeks ogólnoludzki, wspólny Czeżenom i innym narodom, a nochczałła – kodeks czezeński, zasady, których należy przestrzegać, by móc się określać Czeżenom, L. Ilyasov, *op. cit.*, s. 68.

³⁷ E. Souleimanov, *An Endless War...*, s. 34, tłum. własne K.F.

³⁸ Zasada ta implikuje również inną ważną cechę czezeńskiej kultury i mentalności: równość wszystkich Czeżenów.

³⁹ Zob. И. Алимсултанов, *Клич мюридов*, <https://www.youtube.com/watch?v=KfmnHs6dJZM> (dostęp: 01.03.2018); Т. Муцураев, *Живи, Чечня*, <https://www.youtube.com/watch?v=KY-O0mcxnrlA> (dostęp: 01.03.2018); *idem*, *Туман над горами встает*, <https://www.youtube.com/watch?v=4-4scxF9JOM> (dostęp: 01.03.2018).

podejściem, podkreślając, że Szamil nie poddał się Rosjanom dobrowolnie, ale został oszukany i porwany [...]”⁴⁰.

Jak zauważa Katherine S. Layton, spory wokół decyzji Szamila zazwyczaj kończą się jednak stwierdzeniem, że poświęcił na walkę dwadzieścia pięć lat swojego życia⁴¹. Dokonania Szamila mimo wszystko są powodem do dumy – jest oceniany jako lider, któremu udało się poderwać cały Kaukaz Północny na okres niemal trzydziestu lat ciężkich walk, w których mierzył się z wrogiem liczniejszym, bardziej zaawansowanym technologicznie i dysponującym niemal nieograniczonym zapleczem logistycznym: „Przez 25 lat Szamil nie ustawał w walce, czym wyraził wielkie umiłowanie ojczyzny, lojalność, męstwo i siłę – zarówno w dążeniu do celu, jak i w wierze”⁴². Według Gammery, sukcesy i porażki imama miały znaczący wpływ na konsolidację samoświadomości Czeczenów oraz ludów Dagestanu, co zaowocowało samookreśleniem się ich jako dwóch odrębnych podmiotów, dla których jednakowoż powstanie Szamila jest centralnym komponentem wspólnej tożsamości⁴³.

Po ogłoszeniu przez Czeczenię niepodległości w 1991 r. Szamil, obok szejka Mansura, stał się najważniejszym bohaterem narodowym. Na taki status imama złożyło się kilka czynników, również o charakterze politycznym: przemawiał za nim sam format postaci oraz to, że wiódł Czeczenów do walki dłużej niż jakikolwiek inny lider i ufundował państwo bazujące na szariacie. Nie bez znaczenia była również popularność, którą cieszył się wśród Czeczenów (choć oczywiście nie wszystkich) – miała ona bezpośredni związek z czasami sowieckimi, kiedy imam był jedynym „niezakazany bohaterem” czeczeńskiej irredenty. *Last but not least*, Szamil był uznawany za bohatera również w Dagestanie, stanowiąc tym samym ogniwo łączące Czeczenię z ważnym pod wieloma względami sąsiadem⁴⁴. W maju 1992 r. wizerunek Szamila pojawił się na serii znaczków pocztowych, w lipcu 1997 r. w Wiedenu, „stolicy” imamaty w latach 1845–1859, miały miejsce oficjalne obchody dwóchsetlecia urodzin imama, podczas których prezydent Aślan Maschadow otworzył kompleks memorialny, w skład którego wszedł meczet z 25-metrowym minaretem (symbol 25 lat powstania Szamila) oraz medresą⁴⁵.

Przywołanie przez czeczeńskich bardów dziewiętnastowiecznych bohaterów w dobie konfliktu z Rosją miało znaczenie szczególne. Pieśni Alimsułtanowa i Mucurajewa, jak większość pieśni pisanych w warunkach wojny, miały za zadanie

⁴⁰ *Imam Shamil*, w: A. Askerov, *Historical Dictionary...*, s. 120–121, tłum. własne K.F.

⁴¹ K.S. Layton, *op. cit.*, s. 40.

⁴² *Ibidem*, tłum. własne K.F. Po ujęciu przez Rosjan Szamil został przewieziony do Petersburga. Przez resztę życia przebywał w areszcie domowym w Kałudze. W 1871 r. pozwolono mu na odbycie pielgrzymki do Mekki, w trakcie której zmarł, E. Souleimanov, *An Endless War...*, s. 58.

⁴³ M. Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar...*, s. 294–295.

⁴⁴ *Idem*, *Nationalism and History...*, s. 125–126.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 125.

rozniecać ducha walki i pokrzepiać serca. Bardowie, w trudnym dla swojego narodu czasie, postanowili postawić rodakom za wzór postaci historyczne oraz zwrócić uwagę na aktualność i ponadczasowość ich dylematów. W twórczości obu artystów przedstawiona jest bardzo konsekwentna i zdecydowana wizja konfliktu z Rosją – niezależnie od tego, czy mowa o dziewiętnastowiecznym powstaniu, czy konfliktach współczesnych. Poprzez przybliżenie postaci Szamila i Bajsangura bardowie starali się przekonać słuchaczy, że rosyjska agresja i I wojna czecheńska są częścią trwającego od stuleci „Drang nach Süden”. Tym samym wpisywali się w politykę historyczną Czecheńskiej Republiki Iczkeria, która miała na celu zdekolonizowanie i zesowietyzowanie „narodowej psyche, mentalności i kultury”⁴⁶ oraz umotywowanie ogłoszenia niepodległości i stworzenie przeciwwagi dla rosyjskiej argumentacji⁴⁷. Pieśni Alimsułtanowa i Mucurajewa były również formą pielęgnowania pamięci – wpisując się w nurt kultury oralnej, najważniejszego „medium” pamięci Czechenów, którym – ze względu na politykę Związku Sowieckiego – nie mogły być pomniki czy książki⁴⁸. Jak zauważa Askerov, poprzez wyrażającą się właśnie w kulturze oralnej (która jest dla Czechenów dziedzictwem narodowym i jedną z istot wspólnotowości) pamięć zbiorową konkretne tematy i motywy są odtwarzane, rekonstruowane i adaptowane – często bez próby kontestowania ich czy podawania w wątpliwość⁴⁹. Choć rezultatem tego procesu nierzadko są narracje nie do końca ściśle odpowiadające faktom historycznym, to sprawiają, że ich odbiorcy postępują w określony sposób⁵⁰. Opowieści o trudnej przeszłości mobilizowały i inspirowały Czechenów do walki o niepodległość⁵¹, co pozwala twierdzić, że czecheński gazawat może mieć nie tylko oblicza Szamila czy Bajsangura – może być to również gazawat „gitarą i piórem” Alimsułtanowa i Mucurajewa.

The Faces of the Chechen Gazavat: Imam Shamil and Baysangur Benoevskiy in works by contemporary Chechen songwriters

Abstract

The article concerns two songs by contemporary Chechen bards – Imam Alimsultanov (1957–1996) and Timur Mutsuraev (born 1976). The analysed works have the same title (*Gunib*) and present the conflict between Imam Shamil and Baysangur Benoevskiy during the last stand of Shamil's uprising against Russia – the siege of the mountain fortress Gunib. The two Chechen songwriters create a symbolic picture of two different attitudes towards honour, bravery, duty and self-sacrifice, represented by the characters of Shamil and Baysangur. The author of the article analyses the structure of the two songs and differences in constructing the narratives,

⁴⁶ *Ibidem*, s. 118, tłum. własne K.F.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ A. Askerov, *Chechens: from Past to Future...*, s. 257.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 120.

⁵¹ *Ibidem*, s. 257.

that influence the interpretation of Shamil's and Baysangur's characters and their arguments. At first glance their attitudes are completely different. Shamil is motivated by pragmatism, whereas Baysangur seems to be the quintessence of unbroken resistance in the Romantic spirit and a perfect realisation of "quonahallah" – the specific Chechen "chivalric code". The political context of Alimsultanov's and Mutsuraev's works (who were, first of all, composers of patriotic songs during the Chechen-Russian conflict in the 20th and 21st centuries) allows to believe that the attitudes of Shamil and Baysangur are somewhat complementary. Despite some controversy around Shamil, the leader of the 19th-century uprising has a place in the Chechen pantheon of national heroes, being the symbol of *gazavat* – the sacred national liberating war in the Caucasus. This conclusion is indicated not only by the message of the analysed songs and their context, but also by the opinions of contemporary Chechens cited in the article.

Лица чеченского газавата: имам Шамиль и Байсангур Беноевски в произведениях современных чеченских бардов

Аннотация

Статья посвящена двум произведениям современных чеченских бардов – Имама Алим-султанова (1957–1996) и Тимура Муцураева (род. 1976). Анализированные песни под идентичным названием (*Гуниб*) говорят о конфликте между имамом Шамилем и его мюридом Байсангуром Беноевским, который предположительно случился во время последнего акта восстания Шамиля против России – осады горной крепости Гуниб. Чеченские барды создают символический образ противостояния двух разных видений чести, мужества, службы и самопожертвования. Автор обращает внимание на структуру обоих произведений а также на отличия в способе построения повествования, которые влияют на интерпретацию образов имама и Байсангура и их аргументов. На первый взгляд позиции имама и Байсангура отличаются друг от друга – первая подсказана прагматизмом; вторая кажется воплощением непоколебимого сопротивления в романтическом духе и точным выполнением предписаний кьонахаллы – специфического чеченского „кодекса чести“. Политический контекст творчества обоих певцов, которые прежде всего прославились, как создатели патриотических песен в период чечено-российского конфликта XX/XXI в., позволяет все-таки констатировать, что позиции Шамиля и Байсангура в какой-то мере дополняют друг друга. Несмотря на споры, которых сегодня порождает личность Шамиля, он принадлежит к пантеону чеченских национальных героев, являясь символом святой национально-освободительной войны. На это указывает не только смысл проанализированных произведений и их контекст, но и мнения современных чеченцев, собранные исследователями, на которых ссылается статья.

Bibliografia

- Adger-Adajew I., *Kamienie mówią. Dzieje i kultura Czeczenów*, Warszawa 2005.
- Akhmadov I., Lanskoj M., *The Chechen Struggle. Independence Won and Lost*, New York 2010.
- Ashāb, w: *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych Władysława Kopalińskiego*, <http://www.slownik-online.pl/kopalinski/727E2429CAC16045412565CB00518C48.php>.
- Askerov A., *Chechens: from Past to Future: Healing the Wounds*, Saarbrücken 2011.
- Askerov A., *Historical Dictionary of the Chechen Conflict*, Lanham 2015.

- Baddeley J.F., *The Russian Conquest of the Caucasus*, New York – Bombay – Calcutta 1908.
- Ciesielski S., *Rosja – Czeczenia. Dwa stulecia konfliktu*, Wrocław 2003, <http://www.sciesielski.republika.pl/czeczenia/spiszcze.html>.
- Cywiński B., *Szańce kultur. Szkice z dziejów narodów Europy Wschodniej*, Warszawa 2013.
- Falkowski M., *Najważniejsze problemy i konflikty współczesnego Kaukazu*, w: *Dylematy kaukaskie. Problemy narodowościowe i migracyjne*, red. M. Ząbek, Warszawa 2010, s. 41–72.
- Furier A., *Kaukaz Północny – spojrzenie z Polski*, w: *Czeczenia – Rosja. Mity i rzeczywistość*, red. J. Brodowski, M. Smoleń, Kraków 2006.
- Furier A., *Polskie ślady w czeczeńskiej historii*, „Przegląd Polonijny” 21 (1995), z. 3 (77), s. 17–34.
- Gammer M., *Muslim Resistance to the Tsar. Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, London 1994.
- Gammer M., *Nationalism and History: Rewriting the Chechen National Past*, w: *Secession, History and the Social Sciences*, ed. by B. Coppeters, M. Huyseune, Brussels 2002, s. 117–140.
- Gammer M., *The Lone Wolf and the Bear. Three Centuries of Chechen Defiance of Russian Rule*, London 2006.
- Gould R., *Transgressive Sanctity: The Abrek in Chechen Culture*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History” 8 (2007), no. 2, s. 271–306.
- Ilyasov L., *The Diversity of the Chechen Culture*, Moscow 2009.
- Jagielski W., *Wieża z kamienia*, Warszawa 2010.
- Konarski W., *Naród, mniejszość, nacjonalizm, religia – przyczynek do dyskursu o pojęciach i powiązaniach między nimi*, „Forum Politologiczne” 5 (2007), s. 17–51.
- Kurczab-Redlich K., *Głową o mur Kremla*, Warszawa 2007.
- Layton K.S., *Chechens. Culture and Society*, New York 2014.
- Mamoń M., *Wojna braci. Bojownicy, dżihadyści, kidnaperzy*, Kraków 2017.
- Pączek K., *„Wolność albo śmierć” – prolegomena do badań nad twórczością czecheńskiego barda Timura Mucurajewa*, „Przegląd Rusycystyczny” (2017), nr 1, s. 67–85.
- Souleimanov E., *An Endless War: The Russian-Chechen Conflict in Perspective*, Frankfurt am Main 2007.
- Souleimanov E., *Imam Shamil, Islam and the Chechens: Historical Considerations in Regional Perspective*, „Русский Вопрос” (2006), nr 2, <http://www.russkiivopros.com/?pag=one&id=30&kat=5&csl=11>.
- Wilk W., *Dziennik snajpera*, Ustroń 2014.
- Ząbek M., *Wstęp. Problemy tożsamościowe regionu Kaukazu*, w: *Dylematy kaukaskie. Problemy narodowościowe i migracyjne*, red. M. Ząbek, Warszawa 2010, s. 17–38.
- Алимсултанов И., *Гуниб*, <https://www.youtube.com/watch?v=Bk-34jhBDZY>.
- Алимсултанов И., *Клич мюридов*, <https://www.youtube.com/watch?v=KfmnHs6dJZM>.
- Билалов М., *Европейская Ичкерия*, „Кавказ. Реалии” 16.05.2017, <https://www.kavkazr.com/a/evropeyskaya-itchkeria-/28490799.html>.
- Ельцин Б., *Обращение Президента РФ к гражданам России от 11 декабря 1994 года*, Система ГАРАНТ, <http://base.garant.ru/6300117/#ixzz519tFsYqc>.
- Житель Сочи арестован за публикацию песен Тимура Муцураева*, „Кавказ. Реалии” 19.06.2017, <https://www.kavkazr.com/a/28625709.html>.
- Муцураев Т., *Живи, Чечня*, <https://www.youtube.com/watch?v=KYO0mcxnrlA>.
- Муцураев Т., *Гуниб*, https://www.youtube.com/watch?v=t_wo02ZbvJI.
- Муцураев Т., *Туман над горами встает*, <https://www.youtube.com/watch?v=4-4scxF9JOM>.
- Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, т. 3, Москва 1987.
- Федеральный список экстремистских материалов*, <https://minjust.ru/ru/extremist-materials>.

Kamila Filipczyk, doktorantka Filologicznych Studiów Doktoranckich w Instytucie Rusycystyki i Studiów Wschodnich na Uniwersytecie Gdańskim. Koncentruje się na tematach z pogranicza literaturoznawstwa, historii oraz badań nad kulturą. Pasjonatka zjawiska „władza a artysta” w Rosji Sowieckiej. W ramach prac nad rozprawą doktorską prowadzi pionierskie badania nad twórczością Timura Mucurajewa oraz zajmuje się komparatystycznym ujęciem polskiego i czeczeńskiego etosu narodowowyzwoleńczego na podstawie utworów skupionych wokół tematyki „żołnierzy wyklętych” i czeczeńskiej irredenty niepodległościowej XX/XXI w. (kamila.paczek@gmail.com).

Kamila Filipczyk, PhD candidate of the Philological Doctoral Studies at the Institute of Russian and Eastern Studies at the University of Gdańsk. She focuses mainly on the borderline subjects of both literature and culture studies and history. A great aficionado of the Soviet Russia phenomenon “the authorities and the artist”. As part of the work on her doctoral thesis, she conducts frontier research into Timur Mutsurayev’s output and deals with the comparative take on the Polish and Chechen liberation ethos on the basis of the literary works on the “cursed soldiers” and Chechen 20th/21st-century irredenta (kamila.paczek@gmail.com).